

må slumre södt og vågne blidt,
 må drömme södt om Paradis
 og vågne til vor Herres pris.

Opvågner, alle dybe toner,
 til pris for menneskets forsoner!
 Forsamles, alle tungemål,
 i takkesangens offerskål!
 Istemmer over Herrens bord
 nu menighedens fulde kor! nr. 247: 2 och 5.

Hilmer Wentz.

Tidegården i Sverige efter reformationen

Tidegården inom provincia Upsalensis befann sig vid medeltidens slut i sin högsta utformning. De flesta stift inom kyrkoprovinsen hade låtit trycka fullständiga breviarier med formulär för samtliga bönetimmar. Uppsala ärkestift lät dessutom trycka icke mindre än fyra psalterier. Även de flesta av de tillägg, som fogades till de ordinarie horae canonicae under senmedeltiden, återfinnas helt eller delvis inom kyrkoprovinsens tidegård. Till dessa kunna räknas olika typer av mariaofficier samt den på rosenkransen grundade mariaandakten. Tidegården utgjorde sålunda vid medeltidens slut en betydande del av kyrkans kult och det är tydligt att en ganska stor del av prästens tid åtgick till att handha officiet. I den medeltida prästutbildningen studerades officiets uppbyggnad grundligt liksom alla de komplikationer, som hade betydelse för officiet. Till dessa hörde som bekant främst ockurranser och konkurranser.

Sådan var tidegården, när de svenska reformatorerna började sin stora omvälvning. Såsom väntat blev reformatorernas kritik mycket våldsam mot det medeltida officiet. Redan som ung diakon har Olaus Petri i sin förkunnelse vid Strängnäs domkyrka angripit vissa former av den överdrivna medeltida psaltarläsningen. Ingående har reformatorn diskuterat tidegårdens problem med doktor Peder Galle. I Swar på tolf spörsmål 1527 komma de stridande teologerna in på tidegårdens bibliska underlag. Olaus Petri opponerade sig särskilt mot Galles tolkning av ps. 119: 164. Enligt Galle utgjorde nämligen talet om att konung David lovade Gud sju gånger bevis för de kanoniska bönetimmarna. Indignerad frågar reformatorn: Varför skall den svenska kyrkan göra såsom David. Den kunde

enligt Olaus Petri lika gärna stödjade sig på Dan. 3, där det talas om tre bönestunder.

Även i många andra sammanhang går Olaus Petri till storms mot det medeltida officiet. Hos honom letar man förgäves efter någon uppskattning av detsamma. Officiet liksom så mycket annat i den medeltida kulten påminner reformatorn om orden i Mt 15: 8—9, där det talas om läpparnas fåfänga och meningslösa dyrkan. Olaus Petri negativa inställning kommer allra tydligast fram i det faktum att han i sitt liturgiska författarskap helt har åsidosatt tidegårdsformulären. Han bearbetade aldrig det medeltida breviarier utan talade i stället ofta om det missbruk, som denna liturgiska handbok hade åstadkommit.

Hos den av Melanctons traditionalism starkt påverkade Georg Norman möter en mera positiv uppskattning av tidegården i en evangeliserad form. Dennes åtgärder för det svenska kyrkolivet blevo emellertid av mycket kort varaktighet och den praktiska betydelse hans uppskattning av tidegården medförde var mycket liten.

Liksom hos Norman möter hos ärkebiskop Laurentius Petri en positiv uppskattning av tidegårdsgudstjänsterna. I detta avseende avviker han sålunda markant från sin broder Olaus. Detta betyder dock icke, att ärkebiskopen ville godtaga tidegården i dess medeltida utgestaltning. Tvärtom riktar han allvarliga anmärkningar mot många moment i det medeltida officiet och lägger skriften som mall för en grundlig reducering av formulären. Tack vare ärkebiskopens uppskattning av ett på tidegården grundat gudstjänsliv kunde tidebönerna i begränsad omfattning leva kvar under hela reformationstidevarvet. Det tydligaste beviset för hans positiva uppskattning utgör hans *Notulae*, sammanställd omkr. 1550, samt den viktiga läroboken *De officiis* av år 1568. Båda dessa skrifter ha haft ett mycket stort inflytande på utformningen av reformationstidens tidegårdsformulär.

Någon officiellt gällande liturgisk handbok för tidegården utfärdades icke under 1500-talet. Traditionen föreligger i stället i en lång rad musikhandsskrifter, av vilka flertalet ännu icke blivit ordentligt proveniensbestämda och daterade. Här har den liturgihistoriska forskningen fortfarande mycket stora områden att bearbeta.

Gemensamt för dessa liturgiska handskrifter är det förhållandet, att de tagit sin utgångspunkt i de medeltida brevarierna. I många fall hänvisa handskrifterna direkt till dessa, i andra förutsätta de subsidiär användning av de medeltida tidegårdsböckerna. De gamla psalterierna ha sålunda fortfarande fått meddela texterna till psalmerna, därest icke svensk psalm läsning förekom, vilket underlättades genom tillkomsten av psaltaröversättningen 1536.

Ehuru reformationen i de flesta avseenden sönderbröt de gamla särdragen i de enskilda stiftens liturgi, så avspeglar den efterreformatoriska

tidegården likväl ett starkt beroende av de gamla medeltida stiftstraditionerna. Nyordningen inom tidegården har icke varit lika stark som inom mässan. Musikhandskrifternas redaktörer ha icke kunnat frigöra sig från sina respektive stift. Den välkända aspöboken från omkr. 1550 förutsätter sålunda den liturgiska traditionen i *Breviarium Strengnense* 1495. Tunhems sångbok från 1581 förutsätter likaledes hemstiftets liturgi, i detta fall *Breviarium Scarense* 1498. Slutligen är det välkänt att *Laurentius Petri* i sina liturgiska arbeten om tidegården utgår från traditionen inom Uppsala ärkestift, för tidegårdens del fixerad i det 1496 tryckta *Breviarium Upsalense*.

Ur kompositionssynpunkt erbjuda de efterreformatoriska musikhandskrifterna många intressanta variationer. Även här gå de speciella stifts-egenheterna igen. Som bekant voro de medeltida brevarierna icke alldeles lika ur kompositionens synpunkt. Förhållandet mellan de båda proprierna, *proprium de tempore* och *proprium de sanctis*, växlar åtskilligt i 1500-talshandskrifterna och hör givetvis samman med den fortgående reduceringen av antalet helgdagar under reformationstidevarvet. *Proprium de sanctis* reducerades allt mera genom detta bortfall. Även förhållandet mellan *proprium de sanctis* och *commune sanctorum* växlade starkt i handskrifterna. Genom kyrkoårets reducering erhöll *commune sanctorum* i visst avseende en större betydelse, enär många helgdagar förlorade sina egna officier och måste låta sig nöja med ett mera allmänt hållet *helgon-officium ur commune sanctorum*.

Härmed är redan konstaterat att reduceringstendensen är det starkast framträdande draget inom den efterreformatoriska tidegården i Sverige. Avliturgiseringen är ju för övrigt ett utmärkande drag för all evangelisk liturgi. Inom tidegården märks denna avliturgisering på flera olika sätt. Antalet bönetimmar blev mindre än under medeltiden. *Horae minores*, vilka ej ens under medeltiden hade lästs offentligt, försvunno nu helt.

Men även inom de kvarvarande formulären märktes avliturgiseringen tydligt, måhända allra tydligast inom den långa matutinen. Denna hade under medeltiden som bekant tre nokturner med ett stort antal psalmlektier. Utvecklingen gick under 1500-talet mot en reducering av dessa nokturner. Den tidigare omtalade aspöboken har som regel endast en nokturn. Endast undantagsvis omnämnas andra och tredje nokturnerna. I kyrkoordningen 1571 är matutinen definitivt nedskuren till en nokturn. Kyrkoordningen säger nämligen i kapitlet *Ordning medh kyrkesong*: "Ottesongen må allestädz och altijd medh een nocturn, thet är medh tree lecses, tree psalmer, antiphoner och responsoria eller ock undertidhen än med färre sungen warda".

Även inom de övriga bönetimmarna förkortades formulären ganska väsentligt. Antalet psalmer i *laudes* minskades efter hand. Kyrkoordningen föreskriver en eller två och tillägger betecknande "och lätta the

andra bestå". Även inom vespern och kompletoret ägde en motsvarande reducering rum.

Såsom framgått har formulärens reducering främst gått ut över psalmlektierna, vilkas antal minskats i alla formulär. Tydligt är att man till varje pris vill komma ifrån den meritoriska tendens, som så gärna förknippades med den medeltida psaltarläsningen. I sina skrifter framhålla reformatörerna gärna, att psaltaren under medeltiden ofta missbrukades och att psaltarläsning förekom till ingen nytta. Givetvis försvunno alla under senmedeltiden tillkomna påbyggnader på det ordinarie officiet. Därigenom försvunno ytterligare psalmer ur kulten.

Avliturgiseringen gick givetvis även ut över andra moment än lektierna. Det invecklade medeltida systemet av antifoner förenklades liksom förekomsten av versiklar och responsorier. Detta hör samman med att antalet präster och ministranter snabbt reducerades under 1500-talet. Endast vid domkyrkorna var det möjligt att utföra tidegården i full omfattning.

En stor del av reduceringen hade sin grund i det sjunkande antalet helgdagar. Genom kyrkoårets reducering bortfölo många kalendariologiska komplikationer, som gjorde den medeltida tidegården så svår att planera och utföra. Under reformationstiden talades endast i mindre utsträckning om festgrader, i varje fall fanns icke den differentia festorum, som utmärkte det medeltida kalendariet. Endast i mycket sällsynta undantagsfall förekom någon ockurrans under 1500-talet och aldrig någon konkurrans. Bortfallet av dessa under medeltiden så viktiga faktorer har haft en utomordentlig betydelse för tidegårdens utgestaltning. Härigenom blev det möjligt att uniformera formulären på ett helt annat sätt än vad som hade varit fallet tidigare. De många variationer, som betingades av de medeltida festgraderna, hade nu icke längre någon uppgift utan bortfölo.

Den starka avliturgisering, som alltså gör sig gällande inom alla områden av officiet, betingades i många fall av dogmatiska betänkligheter. Visserligen hade officiet en betydligt mindre utsatt ställning än massan genom att den förhatliga mässoffertanken icke kom till uttryck. Detta betydde dock icke att officiet i sin helhet höll stånd inför reformatörernas stränga kritik. Till de utrensade partierna hörde först och främst sådant, som hängde samman med helgonkulten. Stora partier ur proprium de sanctis och commune sanctorum gingo därför sin undergång till mötes. Musikhandskrifterna från 1500-talet kunna uppvisa många intressanta exempel på huru man ur böner och antifoner försökt utrensa dylika anstötliga partier. En sådan reducering har dock mycket sällan kunnat dölja det medeltida ursprunget.

Som norm vid avliturgiseringen lades överallt inom evangelisk kult bibeln. Detta har skett också i fråga om tidegården. Laurentius Petri

framhåller att det gäller att i förhållande till de gamla formulären pröva allt och behålla det goda i anslutning till 1 Tess. 5: 21. Många moment inom den medeltida tidegården stredo enligt ärkebiskopen mot skriften. Sådana voro användning av rosenkransar samt all överdriven psaltarläsning. I kyrkoordningen 1571 framhålles på flera ställen att den evangeliska tidegården endast får innehålla sådant, som antingen är skriftens rena ord eller också stämmer överens med dess anda och mening. Man måste ogilla och förkasta "alla homelier i legender, hymner och alla andra songer, ther någhot inmengis som sigh medh scrifftenne icke fördragher, effter som ganska mykit sådant är för handenne j the gamla tideböcker".

Bibliciteten inom den evangeliska svenska tidegården gör sig tydligt gällande i fråga om lektierna. Detta visar sig tydligast inom matutinens nokturner, där utombibliska läsningar förekommo. Andra nokturnen innehöll lektier ur patres, martyrakter eller helgonlegender. I tredje nokturnen förekom dagens evanglium samt en homilia över detsamma. Denna homilia kunde emellertid stundom utbytas mot en legend. Under sådana förhållande förvånar det icke att de efterreformatoriska handskrifterna undvika dessa båda nokturner och istället hålla sig till den första, som innehöll endast bibliska läsningar.

Utrensningen av dessa utombibliska läsningar utgjorde ett viktigt led i reformatörernas arbete. Även om Laurentius Petri gärna citerar kyrkofäderna i sina skrifter, vill han icke tillåta användning av densamma inom kulten. Under 1500-talet ser man också att alla utombibliska läsningar systematiskt avlägsnats och ersatts med bibelstycken. I kyrkoordningen varnas också uttryckligen för homilier och legender, vilka icke ha något att göra med skriftens ord. Den homilia över evangeliet, som ingick i tredje nokturnen, skulle så småningom komma att ersättas med församlingspredikan.

Bibliciteten gör sig gällande även inom andra moment i tidegårdsformulären. Antifoner och hymner ha omarbetats i sådana fall då de innehöllo bibelstridiga partier. En omprövning av de gamla formulären är iakttagbar i de bevarade handskrifterna. Liksom i övrig evangelisk liturgi har denna företagits medelst bibeln som måttstock.

Avliturgisering och förenkling är sålunda ett av de mest utmärkande dragen i den evangeliska svenska tidegården. Ett annat sådant drag är försvenskningen. De svenska reformatörerna arbetade med kraft på kulturens försvenskning och sönderbröto de medeltida liturgikernas motivering för latinets privilegierade ställning.

Redan tillkomsten av Nya testamentet 1526 har underlättat överförandet av tidegårdens lektier till modersmålet. Ännu större betydelse fick givetvis tillkomsten av psaltaröversättningen 1536. Huvudparten av tidegårdens lektier voro ju ändå hämtade ur denna bibelbok. I Hög-

och Bjuråkerhandskrifterna är modersmålet i fråga om lektierna till stor del genomfört.

Just i fråga om lektierna har det varit ganska lätt att använda modersmålet sedan nödvändiga texter härför blivit tillgängliga genom bibelöversättningen. Större problem erbjödo däremot sångpartierna, emedan det skulle visa sig svårt att anskaffa texter, lämpliga att sjungas. Ärkebiskop Laurentius Petri hade en hög uppskattning av latinet och hade ingenting emot att ge det en begränsad användning inom den evangeliska kulten. I hans *De officiis* 1568 har latinet en mycket stark ställning men så är ju detta arbete också avsett som lärobok för de studerande vid domkyrkoskolorna. Efterhand kom dock det svenska språket alltmer till användning och segrade slutligen helt i de officiella ottesångs- och aftonsångsformulären.

Ett annat utmärkande drag är tideböernas omvandling till församlingsgudstjänster. Reformatorerna hade bekämpat all kult, som icke tjänade till allmän uppbyggelse och andakt. I prästens privata recitering av vissa bönetimmar sågo reformatorerna onödiga gärningar, som saknade stöd i skriften. Ottesången och aftonsången måste omvandlas till gudstjänster, där menighet deltog. Detta underlättades givetvis genom användning av modersmålet.

Som nytt moment inom den evangeliska tidegården inkom predikan, vilken skulle ersätta den överdrivna medeltida psaltarläsningen. Genom predikan erhöles otte- och aftonsången den definitiva karaktären av församlingsgudstjänster. Insättandet av predikan harmonierar med den höga uppskattning, som reformationen ägnade det förkunnade ordet.

Den efterreformatoriska tidegården har således utvecklats på den medeltida grunden. Som karakteristiska nya drag kunna främst nämnas förenkling, försvenskning och omvandling till församlingsgudstjänster. I stort sett kan samma utveckling konstateras över hela den evangeliska kristenheten, ehuru utvecklingen har gått olika fort i olika länder.

Av största intresse är givetvis att konstatera utvecklingen i reformationens hemland, Tyskland. De tyska kyrkoordningarna från 1500-talet, av vilka de flesta numera äro tillgängliga i modernt tryck, lämna goda besked om tidegårdens utveckling. Ett studium av dessa ger ganska snart som resultat, att utvecklingen har skett betydligt snabbare i Tyskland än i vårt land. Den medeltida bakgrunden från de tyska medeltida stiftsbreviarierna igenkänner man icke lika tydligt som i de svenska musikhandskrifterna från 1500-talet. Endast i mycket liten utsträckning har man i Tyskland tagit sin utgångspunkt från de medeltida liturgiska källorna. I stället har en utsträckt bibelläsning jämte predikan tagit överhand över det medeltida ordinarieret.

I den från Tyskland starkt influerade danska liturgien är utvecklings-

gången liknande. Även här har utvecklingen gått betydligt snabbare än i Sverige. Detta framgår redan av bestämmelserna i kyrkoordinantian 1539.

I Sverige däremot har man förhållit sig synnerligen konservativ mot den gamla ordningen. Trots all förenkling är det medeltida ordinariet iakttagbart överallt. Ännu i aspöboken kan man konstatera att de olika gudstjänsterna äro uppbyggda på samma sätt som i Breviarium Strengnense. Förenklingen har endast berört utanverken, utgestaltningen av de enskilda momenten, däremot ej formulärens struktur i sin helhet.

Det konservativa draget ger sig också tillkänna genom den starka ställning latinets intog. Ännu vid reformationstidevarvets slut är latinets ingalunda helt försvunnet. Den rika musikaliska utrustningen visar att den medeltida sångtraditionen fortfarande hade starka rötter ute i stiftet. Givetvis gör sig detta särskilt gällande i musikhandskrifter, som tillhört domkyrkor eller andra större kyrkor, där man hade större möjligheter att utföra dessa komplicerade partier. Man kan också nämna att predikan kommer in i den svenska tidegården senare än i tysk och dansk tradition.

Detta konservativa drag är ju till sist ingenting annat än det som utmärkte den svenska reformationen över huvudtaget. Såsom tidigare framhållits hade tidegården en betydligt mindre utsatt ställning än mänsan. Av utomordentlig betydelse för den svenska tidegårdens fortbestånd blev Laurentius Petri skrift *De officiis* 1568. Såsom framhållits var denna avsedd som lärobok för prästkandidaterna vid domkyrkoskolorna. Detta hindrade dock icke, att ärkebiskopens skrift fick den allra största betydelse för tidegårdens fortsatta utveckling. Flertalet av de yngre musikhandskrifterna visa sig nämligen i mycket stor utsträckning bygga på de formulär, som fixerats i *De officiis*. Därigenom fortplantades också det starkt konservativa drag, som går igenom ärkebiskopens skrift. Samtidigt har denna skrift bidragit till att i viss mån uniformera tidegården och kanske framför allt skydda densamma mot oönskliga avarter och utväxter.

Hilding Jobansson.

Tigerdjuret och Herren med det öppnade såret

Studier öfver J. Paulin-Lillienstedts korsfästelsedrama.

Hos boktryckaren Heinrich Keyser trycktes i Stockholm 1686 en större dikt med titeln *Den korsfäste Christus i svensk vers afmålad aff J. P-n.* Under denna signatur dolde sig Johan Paulin, sedermera adlad Lillienstedt, friherre sedan greve, ämbetsman, landshövding i Linköping,